

Jakub Żygawski

DAWNE PLANY GRUNTÓW WSI W ZAMOJSKIM ARCHIWUM (I)

Zasób kartograficzny przechowywany w Archiwum Państwowym w Zamościu zawiera ponad dwieście map sporządzonych w XIX i XX wieku. Wśród nich znajduje się nieopracowany zespół: Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Zamościu¹ obejmujący łącznie 86 map 60 miejscowości z powiatów biłgorajskiego, hrubieszowskiego i zamojskiego. Pod względem datowania, techniki oraz sposobu wykonania opracowania te nie posiadają dużej wartości historycznej i artystycznej. Stanowią jednak bardzo przydatny i cenny materiał źródłowy umożliwiający poznanie stosunków własnościowych panujących na terenach ówczesnej Zamojszczyzny.

Na wstępie warto wspomnieć, w jakich okolicznościach zespół ten znalazł się w zasobie archiwalnym. W roku 1978 Wojewódzkie Biuro Geodezji i Kartografii w Zamościu zwróciło się do kierownictw podległych mu składnic dokumentacji geodezyjno-kartograficznej ośrodków i instytucji terenowych² o natychmiastowe przekazanie zasobu kartograficznego z okresu zaboru rosyjskiego do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Zamościu. Powodem takiego postanowienia było zalecenie Instytutu Historii, Nauki, Oświaty i Techniki Polskiej Akademii Nauk w porozumieniu z Głównym Urzędem Geodezji i Kartografii, aby zabezpieczyć cenne kartograficzne materiały archiwalne, ze względu na ich duże znaczenie historyczne i naukowe.

Analizę map i planów³ przedstawiono w postaci tabelarycznej, grupując miejscowości w porządku alfabetycznym według trzech powiatów: biłgorajskiego, hrubieszowskiego i zamojskiego⁴. Poniżej zostaną przybliżone naj-

¹ Archiwum Państwowe w Zamościu, Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Zamościu 1838-1918, nr zesp. 219.

² Były to: Wojewódzkie Biuro Geodezji i Terenów Rolnych w Zamościu z Oddziałami Rejonowymi w Biłgoraju, Hrubieszowie i Tomaszowie Lub. oraz Zakład Terenowy Okręgowego Przedsiębiorstwa Geodezyjno Kartograficznego w Zamościu z Pracowniami Terenowymi w Biłgoraju, Hrubieszowie i Tomaszowie Lub.

³ Stosowane oryginalne nazewnictwo z bardzo rozbudowanych tytułów arkuszy. Przeważają „plany” – jako opracowania wielkoskalowe i szczegółowe – i takie określenie będzie stosowane w treści artykułu.

⁴ Mapy były kompletowane przez ośrodki i instytucje terenowe na stan zgodny z podziałem administracyjnym przed 1 czerwca 1975 r. Niektóre źródła kartograficzne przedstawiają miejscowości, które według podziału administracyjnego z przełomu XIX i XX w. (gubernie, powiaty, gminy) wchodziły w skład sąsiednich powiatów, co może powodować pewne dysproporcje.

stotniejsze informacje⁵ dotyczące opisywanych planów gruntów, w celu ich charakterystyki.

LICZBA PLANÓW I ICH CHRONOLOGIA

Jak wcześniej wspomniano w skład zespołu wchodzi 86 planów 60 miejscowości trzech powiatów. Najobszerniejszy zasób posiada powiat biłgorajski – 33 plany 22 miejscowości. Źródła kartograficzne powiatu hrubieszowskiego zawierają 28 planów 15 miejscowości. Powiat zamojski liczy 25 planów (w tym jedna w postaci kserokopii) przedstawiających grunty 24 miejscowości.

Pod względem chronologicznym 48 planów to opracowania XIX-wieczne, 31 – XX-wieczne. W przypadku siedmiu arkuszy nie jest możliwe ustalenie roku ich sporządzenia⁶.

Najstarszym opracowaniem kartograficznym z powiatu biłgorajskiego są plany gruntów włościańskich wsi Komodzianki i Zagródki datowane na rok 1870, najmłodszymi zaś – plan gruntów wsi Szeliga z 1910 r. oraz sporządzona w 1938 r. kopia dwuczęściowego planu wsi Przymarki (1891 r.).

W powiecie hrubieszowskim najstarszy plan pochodzi z 1876 r. i przedstawia grunty wsi Teptiuków. Najmłodszy zaś – plan wsi Terebiń – powstał w 1915 r.

Najstarszym oryginalnie sporządzonym opracowaniem kartograficznym w zasobie powiatu zamojskiego jest pochodzący z roku 1865 plan miejscowości Staw. Biorąc pod uwagę datę sporządzenia pierworysu, za najstarsze opracowanie powiatu zamojskiego, jak i całego zespołu, należy uznać wykonaną w latach 30-tych XX wieku kopię planu gruntów Złojca, Wólki Zarudzia i Białołbrzegów pochodzącą z 1831 roku. Najmłodszy plan z 1919 r. przedstawia grunty włościańskie Sitna.

CECHY PLANÓW

Omawiane plany to opracowania rękopiśmienne wykonane techniką barwną (piórko i akwarele), w przeważającej części na kartonie podklejonym płótnem lub kartonie. Wyjątkiem jest dwuczęściowy plan gruntów włościańskich wsi Przymarki (powiat biłgorajski), który sporządzono na płótnie. Mapy posiadają format prostokątny, w większości przypadków zbliżony do kwadratu. Największe arkusze osiągają wymiary, np. 43×100 cm, 97×123 cm, 100×40 cm, 110×54 cm i 127×66 cm.

Z zespołu liczącego 86 planów, 63 arkusze to oryginały, natomiast 21 sporządzono jako kopie map starszych lub wykonano równocześnie z oryginałami. W przypadku dwóch opracowań trudno jest ustalić ich status ze względu na zły stan zachowania.

Większość arkuszy zachowała się w stanie dobrym lub zadowalającym, pozwalającym na odczytanie treści zawartej na mapie i w legendzie. Stan kil-

⁵ Por. A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa z XVII-XX wieku w: Zamość miasto idealne*. red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 244-254.

⁶ Powiat biłgorajski – Pisklaki (część I i II) i Wola Dereźniańska; powiat hrubieszowski – Modryń (grunty włościańskie), Terebiń A (część III) i Witków (II d.); powiat zamojski – Wysokie (część II, mapa niekompletna).

kunastu arkuszy⁷ jest na tyle zły⁸, że powinny zostać poddane natychmiastowej konserwacji. W przypadku planu gruntów Suchowoli zachował się jedynie fragment oryginalnego arkusza; cała mapa dostępna jest wyłącznie w formie kserokopii.

LEGENDA, JĘZYK

Kilka opracowań nie posiada legendy. Brak wyjaśnień symboli zastosowanych na planach nie sprawia problemów z prawidłowym rozpoznaniem danego typu użytku. Na pozostałych arkuszach wykonawcy map stosowali przeważnie legendę niepełną, pomijającą najmniej istotne elementy treści.

Wśród symboli dominują zasięgi barwne i litery. Za pomocą barw przedstawiono typy użytków terenów – grunty orne, ogrody, łąki, lasy lub nieużytki oraz linie graniczne. Dla rozróżnienia dodatkowych typów w ramach jednego użytku terenu (np. rodzaje ogrodów lub łąk) często wprowadzano rysunek lub szrafurę, podnosząc w ten sposób walory artystyczne opracowania⁹. Pozostałe barwne sygnatury geometryczne i liniowe przedstawiały typowe elementy treści planów – zabudowę¹⁰, sieć drogową oraz rzeczną.

Kolorowe wstążki granic były uzupełniane literami opisujących punkty graniczne¹¹. Cyframi oznaczano działki (obręby) oraz numery pól w obrębie kartowanych działek.

Tytuły, nazewnictwo i objaśnienia znaków sporządzono w języku rosyjskim (69 planów) lub polskim (15 planów)¹². Nazwy miejscowe pisane w języku rosyjskim są zniekształcone.

ELEMENTY MATEMATYCZNE

Na 71 planach występują elementy matematyczne. Należą do nich siatki współrzędnych¹³, pomierzone¹⁴ wartości kątowe wraz z odchyleniami oraz oznaczony strzałką kierunek północy.

⁷ Najbardziej zniszczone arkusze to: Komodzianki (powiat biłgorajski), Witków (cz. III) (powiat hrubieszowski) oraz Czeźniki (cz. II-III), Kolonia Żdanów, Krzak, Lipsko Folwark, Staw, Trzepieciny i Wysokie (cz. II) (powiat zamojski).

⁸ M. in. poroździerane krawędzie i wybrakowane fragmenty arkusza, grzyb i pleśń, karton odklejający się od płótna.

⁹ Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na plany dóbr Mircze (powiat hrubieszowski) i Folwarku Lipsko (powiat zamojski).

¹⁰ Zabudowa pojawia się niemal wyłącznie na planach gruntów folwarcznych (Kolonia Anusin; Kolonia Miętkie, Kolonia Andrzejówka; Lipsko Folwark; Staw; Żdanów Główny) i gruntów sakralnych (Goraj; Różaniec), sporadycznie na planach gruntów włościańskich (Adamów; Krzak; Sułowiec; Trzepieciny; Zagródki; Złojec, Wólka Zarudzie, Białobrzegi).

¹¹ Za pomocą liter alfabetu i koloru linii granicznej przedstawiono miejscowości sąsiadujące z przedstawionym terenem. Nazwy tych miejscowości są opisane na brzegu arkusza planu.

¹² Wyjątek stanowi sporządzona w 1938 r. dwuczęściowa kopia planu gruntów wsi Przyłamiarki z 1891 r., gdzie zastosowano napisy w obu językach.

¹³ Często z oznaczonym południkiem zerowym dla arkusza.

Rozpiętość skali opracowań jest niewielka i wynosi od wartości 1:4000 do 1:5486¹⁵. Przeważają skale charakterystyczne dla opracowań sekcyjnych przełomu XIX i XX wieku, tj. 1:5000 (51 map) i 1:4200 (26 map). Obok wartości liczbowej występują podziałki transversalne wyrażone miarami niemetrycznymi (wiorsty, sążnie i pręty nowopolskie), rzadziej – podziałki mianowane¹⁶.

TREŚĆ PLANÓW

Omawiane źródła kartograficzne można podzielić na trzy grupy: plany gruntów wsi, plany gruntów folwarcznych oraz plany gruntów sakralnych. Najliczniejsza pierwsza grupa obejmuje 77 planów gruntów włościan otrzymanych w zamian za serwituty lub w ramach parcelacji majątków oraz plany gruntów należących do danych miejscowości. W grupie drugiej znalazło się 6 planów gruntów folwarcznych należących do osób prywatnych¹⁷ lub Ordynacji Zamojskiej¹⁸. Ostatnia grupa występuje tylko pośród źródeł kartograficznych powiatu biłgorajskiego i zawiera jeden plan gruntów kościelnych¹⁹ oraz dwa plany gruntów cerkiewnych²⁰.

Warty podkreślenia jest fakt, iż opisywane mapy przedstawiają wyłącznie stosunki własnościowe gruntów, bez ukazywania zabudowy miejscowości. Podstawą kartowania terenów, o których mowa, są kompleksy tak zwanych *działek*, będących w rzeczywistości obrębami (terenami), na które składają się podstawowe małe działki, dziś rozumiane jako ciągłe powierzchniowo obszary gruntów jednorodnych pod względem własnościowym i użytkowym (np. sady, grunty orne, lasy). W większości przypadków na brzegach arkusza umieszczone zostały w formie tabelarycznej powierzchnie tych kompleksów (morgi, m²).

Treść map obejmuje przede wszystkim użytki terenowe – grunty orne, ogrody (przydomowe sady, ogrody folwarczne, urządzona zieleń), łąki, lasy, cmentarze, nieużytki itp. – z zaznaczonymi granicami działek. Na każdą z działek naniesiono numerację, będącą często odnośnikiem do tabelarycznego rejestru pomiarowego, oraz wartość powierzchni wyrażonej w morgach, rzadziej w metrach kwadratowych. Na niektórych arkuszach²¹ znajdują się tabele rejestrów pomiarowych działek wzbogacone o nazwiska właścicieli.

¹⁴ Na wielu planach przedstawiono dokładne wyliczenia miar kątowych i odchyleń, których wartości umieszczono w tabelach po bokach arkusza.

¹⁵ Nietypowa skala 1:5486 występuje na kopii planu gruntów wsi Staw (powiat zamojski) z 1865 r.

¹⁶ Wola Różaniecka (powiat biłgorajski); Masłomęcz i Sahryń (powiat hrubieszowski); Staw i Złojec, Wólka Zarudzie, Białobrzegi (powiat zamojski).

¹⁷ Kolonia Anusin; Kolonia Miętkie, Kolonia Andrzejówka; Wiszniów (powiat hrubieszowski).

¹⁸ Lipsko Folwark, Folwark Żdanów [Kolonia IV], Żdanów [Główny] (powiat zamojski)

¹⁹ Goraj.

²⁰ Różaniec i Tarnogród.

²¹ Radzięcín Poduchowny, Zagródki (powiat biłgorajski); Starawieś – Wola Uhańska (część I i II) (powiat hrubieszowski); Adamów, Gruszka Duża, Kitów, Krzak, Sitno, Trzepieciny (powiat zamojski).

Poza elementami powierzchniowymi na planach występują również drogi, ścieżki, rzeki, stawy i zbiorniki wodne. Na kilku arkuszach naniesiono zabudowę²², głównie budynki folwarczne, kościoły, cerkwie, plebanie i karczmy, a z ciekawszych obiektów również leśniczówkę²³ i posterunek drogowy²⁴.

Na większości arkuszy znajdują się poprawki²⁵, gdyż po II wojnie światowej opracowania te służyły w gminach za podstawowy materiał kartograficzny (podpisy i pieczęcie urzędników).

WYKONAWCY

Na arkuszach udało się odczytać podpisy 35 wykonawców planów. Byli oni z zawodu geometrami lub mierniczymi urzędowymi. Wiele z tych nazwisk pojawia się w pracach Anny Pawłowskiej²⁶ dotyczących służby kartograficznej na terenie Ordynacji Zamojskiej. Szesnastu wykonawców omawianych tutaj map pracowało na rzecz Ordynacji, często zajmując wysokie stanowiska. Byli to:

- naczelny geometra Ordynacji Zamojskiej, geometra przysięgły II kl. Konstanty Pożerski;
- geometrzy przysięgli II kl.: Jakub Kowalski, Juliusz Sikorski i Karol Sciegienny;
- geometrzy: Piotr Borowski, Korybut B. Daszkiewicz, Józef Dorantt, W. Dzikowski, Jan Galiński, T. Kierzkowski, Stefan Nowakowski, ? Skalski, Teofil Tołwiński, K. Tomorowicz i L. Wessenberg.

Działalność geometrów i mierniczych ordynackich koncentrowała się na terenie wszystkich powiatów. Dodatkowo wśród wykonawców map miejscowości powiatu hrubieszowskiego pojawia się również nazwisko mierniczego chełmskiego Korginowa oraz geometry przysięgłego kl. II W. Bystrzyńskiego. Należy domniemywać, że pozostali wykonawcy byli etatowymi geometrami, mierniczymi lub rysownikami na usługach urzędów.

Jako ciekawostkę należałoby wspomnieć o planie Niwy Łysej Góry (powiat biłgorajski) należącej do folwarku Goraj w Ordynacji Zamojskiej. Mapę wraz z pomiarami sporządził w 1898 r. włościanin ze Średniówki Jak[ó]b Garbacz²⁷.

Najwięcej map wykonali: dla powiatu biłgorajskiego S. Poznański (12) i Z. Tater (7), dla powiatu hrubieszowskiego M. Wyszomirski (8) i S. Nowakowski (4), dla powiatu zamojskiego P. Golakowski (4) i W. Dzikowski (3).

²² Por. przypis 12.

²³ Modryń (powiat hrubieszowski).

²⁴ Zagródki (powiat biłgorajski).

²⁵ Naniesione ołówkiem, głównie zabudowa, działki i sieć drogowa.

²⁶ Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie, *Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1786-1941*. oprac. A. Pawłowska, wyd. NDAP Warszawa 1971; A. Pawłowska, *dz. cyt.*

²⁷ Plan nie posiada legendy, skali ani elementów matematycznych. Naniesiono działki z numeracją i powierzchnią w prętach. Dodatkowo oznaczono przebieg wąwozów przecinające wzniesienie.

W zasobie kartograficznym Archiwum Państwowego w Zamościu znajdują się jeszcze dwa zespoły powiązane tematycznie z opisywanym zespołem. W skład zespołu *Mapy miejscowości położonych na terenie zaboru rosyjskiego powiatu krasnostawskiego* wchodzi 21 planów gruntów wsi, wykonanych w latach 1878-1898. Drugi zespół *Plany gruntów wydzielonych z Ordynacji Zamojskiej* zawiera 109 planów sporządzonych w latach 30-tych XX wieku. Zwłaszcza bogata treść źródeł kartograficznych prezentujących grunty poor-dynackie może stanowić interesujący materiał do dalszych analiz. Plany te zostaną przedstawione w kolejnym tomie „Archiwariusza Zamojskiego”